

EEN CRUCIALE PERIODE IN DE OPENBARE HYGIENE

in Nederland 1850-1900 met enige
speciale aandacht voor 's-Hertogenbosch

Henk van Zon

Inleiding

Er zijn twee redenen om bij de tweede helft van de negentiende eeuw stil te staan. In de eerste plaats kwam in die periode een verandering in benadering ten opzichte van hygiënische vraagstukken tot stand. De sterke toename van de bevolking in de steden¹ leidde tot een groei van de hoeveelheden geproduceerd vast en vloeibaar afval, zonder dat de sanitaire voorzieningen daarmee gelijke tred hielden.

In eerdere tijden had men ook al regelmatig met problemen te kampen. Deze werden nu alleen maar erger. Voor 1850 beschikte slechts een enkele Nederlandse stad over een enigszins bevredigend functionerende reinigingsdienst en bestonden nergens goede regelingen of systemen voor de afvoer, laat staan behandeling, van afvalwater. In veel steden moest voor de groeiende bevolking binnen de reeds bebouwde oppervlakte extra ruimte worden gevonden. De Vestingwet van 1874 hief deze belemmering op, maar dat betekende niet dat er onmiddellijk stadsuitbreidingen op volgden. Den Bosch profiteerde bijvoorbeeld eerst in 1890 van de mogelijkheden die hieruit ontstonden. Gedurende het grootste deel van de door mij gekozen periode had de bevolking dus te maken met een steeds toenemende opeenhoping van mensen en dieren, van vuil, met een niet aflatende stank uit grach-

ten en andere wateren en met een dooreenlopen van functies (wonen, industrieën) die steeds meer overlast veroorzaakten. Steeds meer mensen werden met de neus op steeds onbevredigender situaties en de daaruit voortvloeiende ongunstige gevolgen zoals ziekten gedrukt. Men kon er niet meer om heen: hier diende iets te gebeuren. Deze periode heb ik eveneens gekozen omdat zich hierin veranderingen van mogelijkheden voordeden. Men begon meer inzicht te krijgen in de ongezondheid van het woonmilieu. De medische statistiek die in deze tijd tot ontwikkeling kwam, toonde onbarmhartig de nadelen van de stedelijke samenleving. Door het verzamelen van gegevens zoals doodsoorzaken werd men zich bewust van de toestand waarin men verkeerde. Over één ding was men het eens: er bestond verband tussen de sanitaire situatie en het optreden van ziekten. Men was het er niet over eens hoe dat verband er precies uitzag. Er bestonden dus grote meningsverschillen over de vraag welke remedie nu het meest geschikt was. Het was geen vrijblijvende discussie, het ging ten slotte om zaken van leven en dood. Daarnaast kwamen er op het praktische vlak meer mogelijkheden. Nieuwe technische vindingen boden betere perspectieven, bij voorbeeld voor een meer verantwoorde verwijdering van afvalwater. Ook in de preventieve sfeer brak een andere tijd aan. In 1853

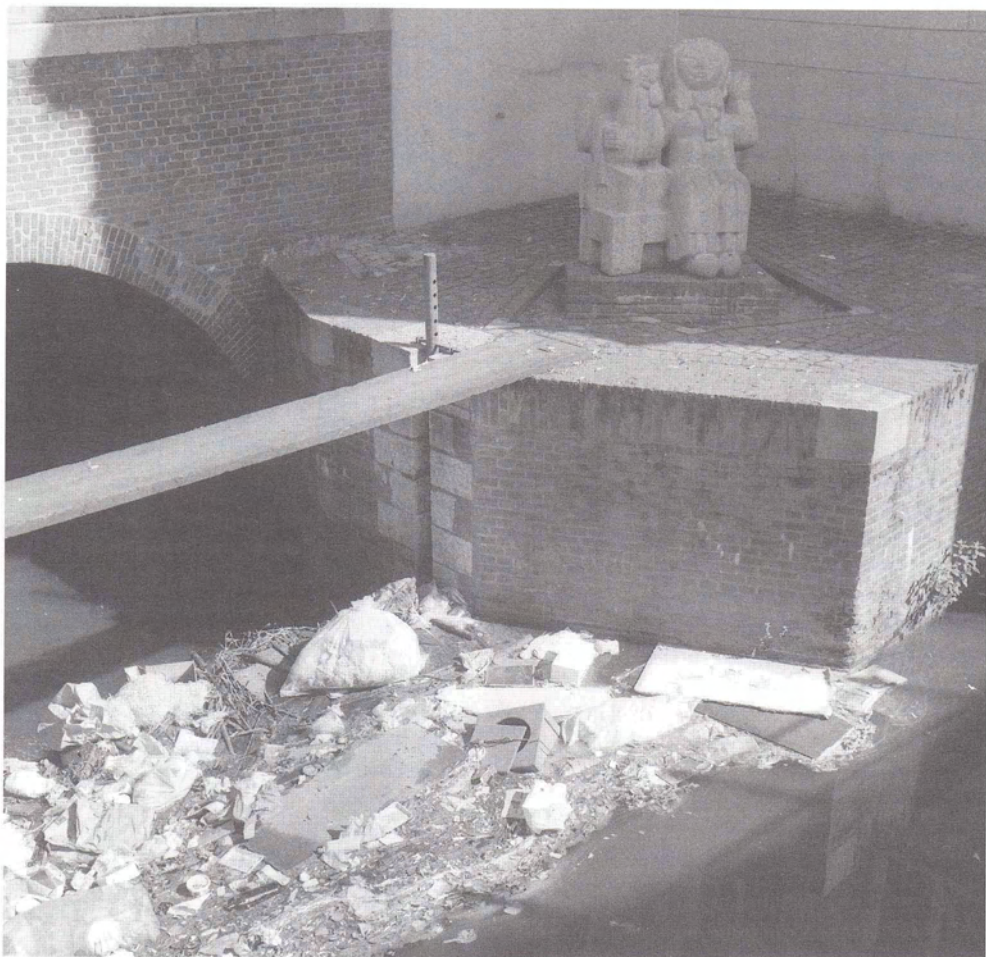
was te Amsterdam de eerste drinkwaterleiding in ons land tot stand gebracht. Sindsdien hoefde men zich daar niet meer te behelpen met vaak niet onberispelijk put- of welwater, of was men niet langer genoodzaakt tot het rechtstreeks gebruik van (vrijwel altijd vervuild) oppervlaktewater.

De glimlach van Zoete Lieve Gerritje zou iets zuurder kunnen, bij het zien van zo veel huisvuil in de Binnendieze. Anno 1969!

(Stadsarchief 's-Hertogenbosch, stamboeknr. 20.897).

Gaandeweg volgden andere plaatsen: Den Bosch als twaalfde in 1887. Het grootste deel van de Nederlanders had omstreeks de eeuwwisseling nog geen leidingwater tot zijn beschikking. De aanwezigheid van een drinkwaterleiding in een plaats betekende immers niet dat alle inwoners daarvan gebruik konden maken.

De nieuwe mogelijkheden vroegen twee omschakelingen op mentaal gebied. Ten eerste: de gegoede burgerij moest bereid zijn tot het betalen van de aanzienlijke bedragen die hiervoor nodig waren (de voordelen hiervan zouden grotendeels aan

de lagere standen ten goede komen), en men moest leren inzien dat oplossingen niet meer in de individuele, maar in de collectieve sfeer dienden te worden gevonden. De bedragen die tussen 1873 en 1895 aan collectieve voorzieningen als riolering en drinkwaterleiding werden uitgegeven, stegen per hoofd van de bevolking van f 0,04 tot f 3,11, een toename van 7777,5%!¹² Wij moeten niet gering denken over de geestelijke verandering die hiervoor nodig was. Weliswaar zouden de belastingbetalende burgers van de verbeteringen profiteren, maar zij betaalden óók voor de grootste categorie, die geen enkele bijdrage leverde. Bovendien werd hier geld besteed aan onderwerpen waarmee geen direct waar te nemen materiële winst te behalen viel. En ook dat was een gedachte waaraan de burger moest wennen.

Ten tweede moest men wennen aan de gedachte dat een gemeenschappelijke aanpak in de plaats van een individuele zou komen. Het was niet meer de vraag hoe de enkeling zijn problemen kon oplossen (eventueel ten koste van het woon- en leefgenot van anderen), maar welke keuze voor een bepaalde stad of dorp als geheel de meest verantwoorde was. Met andere woorden: er ontstond zoiets als collectieve voorzieningen met collectieve verantwoordelijkheden.

Gezondheidscommissie en openbare hygiëne

Wat werden nu als taken van openbare hygiëne beschouwd? Als we de in aanmerking komende onderwerpen tellen waaraan de hiervoor verantwoordelijke Gezondheidscommissie te Den Bosch aandacht moest schenken, komen we op ruim dertig. Het ging om kwesties die heden ten dage ten dele onder het hoofdstuk 'volksgezondheid' worden gerekend, ten dele onder 'milieuhygiëne' en ten dele onder 'bouw- en woningtoezicht'. Onze voorouders maakten daarin minder onderscheid dan wij, omdat de samenhang tussen deze drie in hun tijd

veel sterker werd ervaren dan tegenwoordig. De commissie adviseerde over het nemen van hygiënische maatregelen zoals de afvoer van fecaliën, de controle op de toestand van openbare privaten en urinoirs, op het opruimen van mesthopen, op het reukloos reinigen van privaatputten en het toezicht op de verzameling en het vervoer van vuilnis. Tot haar taken behoorde ook het toezicht op geneesmiddelen, op de geneeskundige dienst voor armen, op de prostitutie (in verband met de aanwezigheid van een garnizoen vrij belangrijk), op de vaccinatie en revaccinatie en op de gast- en ziekenhuizen. Zij moest waken over de kwaliteit van schoollokalen, over de hygiënische inrichting van scholen, over de gemeentelijke begraafplaats en het lijkenhuis, over de kerkgebouwen en de slaapsteden (logementen), over de toestand van de woningen, vooral die van 'minvermogenden'. In 1878 stelde zij in onze ogen zeer bescheiden algemene vereisten voor arbeiderswoningen op, die overigens niet in beleid werden omgezet. Het geknoei met levensmiddelen was een vast onderdeel van haar besprekingen, evenals de keuring van slachtvee en vis. Knoeierijen met meel, brood en melk kwamen regelmatig voor en konden door laboratoriumonderzoek worden vastgesteld. Het mengen van meel met gips of gemalen peulvruchten behoorde kennelijk tot de praktijken van kruideniers en bakkers. De commissie hield zich bezig met de kwaliteit van het water van de gemeentepompen en van particuliere pompen en putten (er waren niet zelden klachten over de slechte smaak hiervan, die werd toegeschreven aan lekkende gasleidingen) en liet hier scheikundig onderzoek naar verrichten. Ook de toestand van het oppervlaktewater had haar aandacht. Zo wijdde zij zich aan de kwaliteit van het water van de Dieze. Voorstellen tot het doorspoelen van deze rivier waren echter afhankelijk van de medewerking van het ministerie van Oorlog en van het waterschap De Dommel. Bovendien speelde de waterstand hierbij een beper-

'Woongenot' in het Steenstraatje of Achter de Steenoven, een zijstraatje van de Brede Haven, anno 1931

(Stadsarchief 's-Hertogenbosch, stamboeknr. 21.036).

kende rol. Juist in de zomer, wanneer zich de meeste bezwaren voordeden (stankoverlast), was spuien wegens de lage waterstand minder goed mogelijk. Zoals vrijwel alle Nederlandse wateren binnen de bebouwde kom werden ook die in 's-Hertogenbosch misbruikt voor het lozen van huishoudelijk afval, voor het laten aflopen van urine en fecaliën en voor het deponeren van vuilnis. Reeds eeuwen poogden de stedelijke overheden hieraan paal en perk te stellen, maar vrijwel altijd zonder resultaat. Wanneer de doorstroming van het ontvangende water te wensen overliet, begon de zaak te rotten en

te stinken. Tot ver in de negentiende eeuw heerste de overtuiging dat uit zulke rottingsprocessen ziek-makende dampen, miasma's, opstegen.³ Het was dus van belang die tegen te gaan. Het onvermogen om hierin wezenlijke verbeteringen tot stand te brengen was een voortdurende frustratie van vrijwel alle gezondheidscommissies in ons land in de vorige eeuw. Ook de vestiging van fabrieken en de overlast van bedrijven behoorde tot het werkterrein van de Bossche gezondheidscommissie. Zij was verantwoordelijk voor het toezicht op 'fabrieken en trafieken', voor zover die van belang waren voor de gezondheid. Zij hield toezicht op stallen, varkenshokken en 'slagerswerkplaatsen' - alle binnen de bebouwde kom. Een vast onderwerp, evenals in andere gemeenten, was de overlast van bewaarplaatsen van lompen en beenderen. Daar waren altijd klachten over stank-

overlast, vliegen en ratten te registreren. Zolang lompen en beenderen in de Nederlandse nijverheid een niet onbelangrijke rol speelden, zouden dergelijke klachten worden vernomen. Geen enkele gezondheidscommissie was in staat om hier passende maatregelen tegen af te dwingen. Soms werd de commissie door een hogere instantie terechtgewezen. In 1869 had zij maatregelen voorgesteld voor het reukloos reinigen van privaatputten. Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant staken hier echter een stokje voor, omdat de voorstellen in strijd waren met de individuele vrijheid. Kennelijk werd het in die kringen op dat tijdstip nog van groter belang gevonden dat ieder naar eigen inzicht en op zijn eigen wijze met zijn poep en pies kon doen wat hij wilde - ongeacht de eventuele nadelen voor zijn medeburgers.

Werd de commissie in het hierboven gegeven voorbeeld in haar streven gedwarsboemd door een andere instantie, in andere gevallen liet zij het er zelf ook wel bij zitten. Zo behoorde het tot haar taak het verzamelen van gegevens voor een overzicht van de ziekten en voor de sterfte-statistiek. Op grond hiervan kwam men in 1891 tot de conclusie dat het sterftecijfer in 's-Hertogenbosch nogal hoog was (ruim 35 pro mille). Er werd een speciale commissie ingesteld die zich hierover zou buigen. Deze ging in 1893 ter ziele 'naar aanleiding van te weinig deelneming van sommige harer leden', zoals het Gemeenteverslag over dat jaar vermeldde. In 1873 werd ook al gewezen op het ongunstige sterftecijfer, maar toen liet men het bij een verontruste constatering. Volgens Franssen vormde de Gezondheidscommissie 'het kritische geweten van het gemeentebestuur door telkens opnieuw te wijzen op toestanden en omstandigheden die naar haar mening verbetering behoeften' - maar dan een geweten dat zich bij tijden het zwijgen liet opleggen.⁴ Ook hierin verschilde de situatie in Den Bosch niet van die elders. Men leed onder gebrek aan medewerking van bovenaf, maar ook van

onderop. Zo stelden B&W in het Gemeenteverslag over 1868: 'veelal bekreunt men zich niet veel om hygiëne; van het nut daarvan is men nog niet algemeen doordrongen'. Over 1871 werd het hygiënische gedrag van de ingezetenen aldus gekarakteriseerd: 'men is dikwijls... zeer roekeloos.' De commissie had zelf ook wel sombere gedachten over het klimaat waarin zij moest werken. Zo stelde zij in haar verslag over 1879 dat zij maar 'geduldig [moest] afwachten wat de toekomst ons brengt', en bracht zij over 1881 in het geheel geen verslag uit. Bij zo weinig ondersteuning en draagvlak is het geen wonder dat laakbare toestanden lang konden blijven bestaan en dat goedwillende instanties en personen op hetzelfde aambeeld konden blijven hameren. De bekende Bossche arts M.J. Godefroi stelde in 1866 (een cholera-jaar) dat er sinds de cholera-epidemieën van 1849 en 1859 vrijwel niets aan de verbetering van de openbare gezondheid ter plaatse was gedaan. Er waren geen goede woningen gebouwd (begrijpelijk, want dit was afhankelijk van particulier initiatief - en waarom zouden speculanten meer geld aan woningen besteden dan zij nodig vonden?) en allerlei ongezonde situaties waren niet uit de wereld geholpen. Vooral bewoners van achterbuurten moesten het bij hem ontgelden: de straat was in hun ogen 'een vergaarbak van alle mogelijke onreinheid', alles was 'bezoedeld met de walgelijkste excrementen'.⁵ Dergelijke opmerkingen waren in meer dan één opzicht niet specifiek voor 's-Hertogenbosch. De beschreven omstandigheden kwamen overal in West-Europa voor. Daarbij lag de nadruk op het 'onbeschaafde' gedrag van de minvermogenden, aldus de opvatting van de 'betere' standen. Daarbij kunnen we vaststellen dat de autoriteiten weinig daadkracht ontplooiden om tot verbetering van de situatie te komen. Zo werd in 1862 een plan voor de aanleg van een rioleringssysteem door de gemeenteraad aangenomen, zonder dat hieraan in de volgende jaren concretisering werd gegeven.

De opzet was om het geheel in zes jaar tot stand te brengen, maar in 1877, dus vijftien jaar later, was ongeveer de helft van het stratennet van een riolering voorzien. Het aantal meters riolering dat jaarlijks werd aangelegd hield geen gelijke tred met de jaarlijkse aanwas van nieuwe bestrating. Bovendien waren de zinkputten in de riolen niet zonder stank, ondanks het dagelijks leegscheppen door vijf arbeiders (in 1868). Ter vergelijking: het gehele politiekorps telde in dat jaar 14 man, dus verhoudingsgewijs leek dit aantal nog niet zo slecht. In 1869 werd de frequentie echter teruggebracht tot twee keer per week.

Drinkwaterleiding en gemeentereiniging

Een ander onderwerp met een lange adem was de totstandkoming van een drinkwaterleiding. In 1875 kwam de Gezondheidscommissie met een voorstel hiertoe; zij vond de kwaliteit van het pompwater te slecht voor menselijke consumptie. Vervolgens zwijgen de bronnen hierover tot 1882. In dat jaar vroeg het gemeentebestuur de commissie om advies over de mogelijkheden voor de aanleg van een drinkwaterleiding. Daarna ging het nog betrekkelijk snel: in 1885 werd het besluit tot aanleg genomen, in 1886 werd hiermee inderdaad begonnen en in 1887 werd de installatie in bedrijf gesteld. Ook hier was sprake van een aanzienlijke uitgave. De begroting voor het gehele project bedroeg f 300.000,-, terwijl de gemeentelijke inkomsten over 1884 en 1885 resp. f 383.816,- en f 338.059,- beliepen. De uitgaven in die jaren waren resp. f 345.970,- en f 298.405,-. Uit deze getallen blijkt duidelijk dat de omvang van zo'n plan hoge eisen stelde aan de fantasie en de durf van de verantwoordelijke autoriteiten. Het rendement van de uitgaven kwam nog lang niet alle inwoners ten goede. Na zes jaar waren er 1354 gebruikers geregistreerd, in 1903 bleken nog velen hun drinkwater uit de Dieze, al jarenlang daartoe ongeschikt bevonden, te betrekken.

De reiniging van de stad was een kwestie die nog veel langer onopgelost bleef. Zoals in de meeste Nederlandse steden was het ophalen van vast en vloeibaar vuilnis en het schoonhouden van straten en pleinen aan particuliere ondernemers uitbesteed. In 1867 waren er geen gegadigden voor een verpachting en was men genoodzaakt met de laagste inschrijver in zee te gaan. Met andere woorden: in plaats van geld te ontvangen voor haar kostelijke afvalstoffen, moest de gemeente nu ca. duizend gulden per jaar aan de exploitant betalen. Het opgehaalde vuilnis had inderdaad waarde als meststof voor de landbouw. In een tijd waarin de mestvoorziening nog een probleem vormde, betekende het organische afval uit woonkernen een belangrijk element in de agrarische bedrijfsvoering. Men zou daarom mogen verwachten dat het verzamelen daarvan met grote zorgvuldigheid zou plaatsvinden. Dat viel echter meestal tegen. De ervaring wees uit dat de inzameling vooral daar geschiedde waar zij de minste moeite opleverde. Slecht toegankelijke smalle straten en sloppen werden vaak overgeslagen, de organisatie van de afvoer liet veelal te wensen over zodat er nogal wat vuil of vuilnishopen bleven liggen. Het behalen van winst op de korte termijn was in tegenstelling tot de eisen van hygiëne. Andere gemeenten in ons land kwamen mede op grond van deze overweging tot de conclusie dat zij de reiniging in eigen beheer moesten nemen. Alleen op die wijze konden zij hun verantwoordelijkheid voor een goede sanitaire gang van zaken inhoud geven. Wij zien dat diverse gemeenten deze keuze in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw maken. Niet Den Bosch, dat het oude systeem handhaafde, tegen steeds hogere uitgaven. In 1883 moest de gemeente bij voorbeeld f 3200,- per jaar aan de pachter betalen, volgens een contract dat tot 1889 liep. Na dat jaar dook het onderwerp regelmatig in de Gemeenteverslagen op, maar steeds werd een beslissing uitgesteld en werd de 'verpachting' voor een

jaar verlengd. Uiteindelijk duurde het tot 1 juli 1899 voordat de gemeentereiniging werkelijkheid werd.

Wanneer we de balans opmaken, kunnen we vaststellen dat de gemeente 's-Hertogenbosch landelijk gezien geen voorttrekkersrol wat betreft hygiënische voorzieningen en maatregelen heeft vervuld. In menig opzicht verschilde de gang van zaken hier niet van andere Nederlandse gemeenten. Daar waar specifiek Bossche omstandigheden zoals de jaarlijkse overstroming van Dommel en Dieze in het geding waren, werden geen speciale maatregelen getroffen. Het is de moeite waard om na te gaan waarom een gemeentelijke voorziening als stadsreiniging langer dan elders op zich heeft laten wachten. Archiefonderzoek zou inzicht kunnen

verschaffen in de motieven om zo'n tien jaar tegen de keuze hiervoor aan te hikken - als daar serieuze motieven voor bestonden.⁶ ■

Noten

1. 's-Hertogenbosch telde in 1850 22.000 inwoners, in 1900 waren dat er 31.000. Het inwonertal van Amsterdam verdubbelde in 50 jaar: in 1850 woonden er 224.000 mensen, in 1900 537.000. Rotterdam telde in 1850 90.000 inwoners, in 1900 319.000!

Voor een aantal kleinere steden zien de cijfers er als volgt uit:

Utrecht: 1850: 48.000, 1900: 104.000; Leiden: 36.000, resp. 54.000; Groningen: 34.000, resp. 68.000; Maastricht: 25.000, resp. 38.000; Breda: 15.000, resp. 26.000; Tilburg: 15.000, resp. 41.000. Bron: H. van der Wee (ed.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries. Late Middle Ages - Early Modern Times*. (Leuven, 1988) 291.

2. Tot 1865 domineerde het stelsel der indirecte belastingen, dat vooral op de kleine man onevenredig zwaar drukte. Met de overgang naar het stelsel der directe belastingen in 1865 werden de inkomsten van de overheid veel rechtvaardiger bijeengebracht dan ooit het geval was geweest. (Ronald Prins, *De inkomsten van 's-Hertogenbosch, 1816-1890*. Scriptie RUU, 1988. Aanwezig in bibliotheek Stadsarchief).

3. Alain Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur*. Een geschiedenis van de reuk. (Nijmegen, 1986). Een zeer lezenswaardige en spannende roman over reuk, stank en de gevolgen daarvan, en gebaseerd op Corbin's studie, werd geschreven door: Patrick Süskind, *Het Parfum*. De geschiedenis van een moordenaar, Amsterdam 1988 (1994; 24e dr.).

4. J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werken leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Tilburg, 1976), p. 303.

5. Franssen, *Bossche arbeider*, 307.

6. De citaten in dit artikel zijn, voorzover niet anders vermeld, aan de Gemeenteverslagen ontleend. Voor een bredere schets van de landelijke problematiek verwijs ik naar mijn proefschrift: *Een zeer onfrisse geschiedenis*. Studies over niet-industriële vervuiling in Nederland, 1850-1920 (Groningen/Den Haag, 1986).

Tabel

Instelling van gemeentelijke reinigingsdiensten in Nederland in plaatsen die op 1 januari 1899 meer dan 20.000 inwoners hadden:

Amsterdam	1877
Apeldoorn	1886
Arnhem	1873
Breda	1873
Delft	1871
Deventer	1875
Dordrecht	1918
Enschede	1898
Gouda	1915
's-Gravenhage	1871
Groningen	1855
Haarlem	1877
Den Helder	1885
's-Hertogenbosch	1899
Leeuwarden	1870
Leiden	1914
Maastricht	1884
Nijmegen	1877
Rotterdam	1876
Schiedam	1898
Tilburg	1903
Utrecht	1876
Zaandam	1881
Zwolle	1869